

ULOGA ZNANSTVENIKA U STVARANJU PRETPOSTAVKI ZA SUŽIVOT: USUSRET PRIMIENJENOJ ETNOMUZIKOLOGIJI¹

SVANIBOR PETTAN

Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb

Članak predstavlja koncept primijenjene etnomuzikologije, koja znanstvene spoznaje o glazbi i glazbovanju koristi kako bi se unaprijedili glazbena praksa i odnosi među ljudima. Koncept se demonstrira studijem primjera - projekta "Azra", što ga je autor članka u Norveškoj osmislio oko istoimenog ansambla u kojemu su Bosanci i Norvežani zajedno nastupali pomažući bosanskohercegovačkim izbjeglicama da očuvaju vlastiti kulturni identitet i da ostvare obostrano korisnu kulturnu razmjenu s Norvežanima.

Naše je samo ono što smo drugima dali.
(Enes Kišević)

A. Primijenjena etnomuzikologija

Antropologija i etnomuzikologija

Tijekom nešto više od stoljeća njezina postojanja,² na etnomuzikologiju su utjecale veoma različite znanstvene discipline, među kojima od 70-ih godina naročito lingvistika (vidi npr. Feld 1974, Hopkins 1977, Powers 1980), a 90-ih, između ostalih, i (kvantna) fizika (naročito Hood, npr. 1990, 1992).³

¹ Članak posvećujem Dorothei Johansen iz Sandefjorda u Norveškoj, koja je primjenom znanja i vještina s područja terapije glazbom i pokretom ostvarila poticajne rezultate u radu s bosanskohercegovačkim izbjeglicama u Norveškoj, a i vodila je radionicu terapije glazbom i pokretom u sklopu znanstvenog skupa *War, Exile, Everyday Life* (Zagreb-Varaždin 1995.).

² Premda i prije 19. stoljeća djeluju pojedinci koje s pravom možemo zvati etnomuzikolozima (npr. Joseph-Marie Amiot, William Jones), početnom godinom etnomuzikologije kao discipline uvriježila se 1885. Tada je, naime, "otac etnomuzikologije" Alexander John Ellis objavio članak "On the Musical Scales of Various Nations", a Guido Adler objavio glasoviti organizacijski model znanosti o glazbi, u kojemu je predvidio mjesto i za etnomuzikologiju (pod nazivom "Musikologie").

³ Na 9. kongresu Europskog etnomuzikološkog seminara (ESEM), što je 1993. godine održan u Calelli, Španjolska, posebna sesija bila je posvećena Kvantnoj teoriji glazbe. O implikacijama kvantne fizike u svezi sa glazbom u Zagrebu je 1995. predavao austrijski

Međutim, znanstvena disciplina koja je presudno utjecala na određenje moderne etnomuzikologije diljem svijeta (a posebno u Sjedinjenim Američkim Državama) nesumnjivo je bila - i još uvijek jest - - (kulturalna/socijalna) antropologija. U nekim su osvrtima radikalne promjene što ih je antropologija prouzročila u etnomuzikologiji smještene već u 50-te godine. Philip Bohlman u tom smislu tvrdi da je "teorijska revolucija što ju je u sjevernoj Americi uvjetovala antropologija svojom jakošću pogodovala institucionalnom raskidu (etnomuzikologije, op S. P.) s muzikologijom" (1988:37), na koje je teorijskom i metodološkom sustavu počivala tadašnja američka etnomuzikologija (s ishodištem u njemačkoj poredbenoj muzikologiji).⁴ Tome su pridonijeli prvenstveno doseljenici iz Europe, npr. Franz Boas i (njegov student iz antropologije) George Herzog, inače poredbeni muzikolog, koji su na temelju selektivnog povezivanja europskih i američkih znanstvenih tradicija zagovarali holistički pristup. Na tu se liniju nadovezao zacijelo najznačajniji promicatelj antropološkog pristupa glazbi, Alan P. Merriam, koji je već naslovom svojega životnog djela - knjige *The Anthropology of Music* (1964) - navijestio koncept etnomuzikologije kao antropologije glazbe. Merriam je spoznao da se etnomuzikologija ne može ograničiti na proučavanje strukture skladbi, nego naglasak treba biti na proučavanju glazbe kao dijela kulture. I premda bi bilo pogrešno ustvrditi kako je Merriamov koncept posvud naišao na bezrezervno odobravanje,⁵ činjenica je da on predstavlja sam temelj moderne etnomuzikologije. Stoga je povezivanje antropologije i etnomuzikologije u kontekstu ovoga članka ne samo potrebno i korisno, nego i neizbježno.

U čemu su se, dakle, očitovali utjecaji antropologije na etnomuzikologiju? Antropologija je etnomuzikologe učinila osjetljivi(ji)ma za kulturne kontekste u kojima se glazba sklada, izvodi i prima. U odnosu na tradiciju poredbene muzikologije, novost je predstavljalo značenje što su ga Boas i ostali pridavali terenskom istraživanju.⁶ Muzikološkom pogledu na glazbu kao na proizvod s određenom strukturom pridodao se antropološki pogled na glazbu kao na proces kojega su nositelji ljudi s različitim

etnomuzikolog Gerald Florian Messner, a u Ljubljani je tu temu u sklopu kongresa Slovenskog etnološkog društva predstavila slovenska etnomuzikologinja Mira Omerzel-Terlep (1995).

⁴ Neki autori oštro se suprotstavljaju isticanju poredbene muzikologije kao ishodišta moderne etnomuzikologije, smatrajući da se time zapostavlja doprinos europske glazbene folkloristike (npr. Leydi 1995).

⁵ U usporedbi sa SAD, u Europi je dočekan sa znatno manje entuzijazma. O njegovu uglavnom neizravnom utjecaju na etnomuzikologiju u Hrvatskoj vidi u Marošević (1992).

⁶ Poredbeni muzikolozi u pravilu nisu provodili terenska istraživanja u prirodnom kontekstu njihovih (izvaneuropskih) kazivača, nego su ih, kao sudionike izložbi, koncerata i cirkuskih predstava dočekivali u Europi. Povrh toga, koristili su zapise drugih sakupljača (usp. Leydi 1995:27). Glazbenim folkloristima, naprotiv, terenska su istraživanja oduvijek bila temeljem za druge oblike rada.

svjetonazorima. Etskom pogledu na predmet istraživanja izvana pridodao se emski pogled iznutra. Kao alternativa ekstenzivnom tipu terenskog istraživanja s kraćim boravcima na većem broju lokaliteta afirmirao se intenzivni tip istraživanja s duljim boravkom na jednom lokalitetu.⁷

Kao općepriznata znanstvena disciplina, antropologija ima svoje mjesto u akademskom svijetu. Od 70-ih godina, međutim, možemo pratiti sve izrazitiji interes antropologa za područja primjene ove discipline izvan razmjerno uskog akademskog kruga. U današnje vrijeme, štoviše, većina antropologa djeluje na području primijenjene znanosti, npr. u zdravstvu, međunarodnom razvoju, gradskom planiranju i javnoj administraciji (usp. Angrosino 1990:104). Bit primijenjene antropologije jest u tome što se koristi antropološkim znanjem kako bi unaprijedila odnose među ljudima i pomogla u rješavanju njihovih problema.

O primijenjenoj etnomuzikologiji

Bit primijenjene etnomuzikologije jest u tome što se koristi etnomuzikološkim znanjem i razumijevanjem glazbe i glazbovanja kako bi se unaprijedili glazbena praksa i odnosi među ljudima.⁸ Ovako širok koncept zapravo predstavlja sintezu (etno)muzikološkog i antropološkog motrišta, te povezuje hrvatsku tradiciju glazbene folkloristike i američku tradiciju antropologije glazbe. Nastojanje da se korištenjem etnomuzikološkog znanja pomogne pri rješavanju problema među ljudima i time unaprijede njihovi odnosi predstavlja značajan pomak od uobičajenog akademskog cilja koji se iscrpljuje u proširivanju i produblivanju znanja.

Alan P. Merriam je još 60-ih godina uočio da etnomuzikolozi, u usporedbi s antropolozima, svoje znanje rijetko primjenjuju na dobrobit ljudi na gore opisan način, ali je predvidio da će primijenjena etnomuzikologija u budućnosti pridobiti veći značaj (usp. 1964:43). Gotovo tri desetljeća kasnije Jeff Todd Titon je u broju 36/3 uglednog časopisa *Ethnomusicology*,⁹ što ga je kao urednik posvetio upravo primijenjenoj etnomuzikologiji, ustvrdio da se Merriamovo predviđanje ostvaruje sporije nego što bi to, s obzirom na potencijal primijenjene etnomuzikologije, bilo opravdano očekivati, te istaknuo ukorijenjenu tradiciju "čašćenja oltara ('čiste', op. S. P.) znanosti"

⁷ Anthony Seeger o tome kaže: "Pridobivanje glazbe u njezinu društvenom kontekstu podrazumijeva čekanje da se ona izvede, a ne prikupljanje snimaka od pojedinaca tijekom kratkih prikupljačkih izleta. Strpljenje može biti bogato nagrađeno: dobre zbirke otkrit će cjelinu bogatstva što ga glazba predstavlja ljudima koji je izvode" (1979:391).

⁸ Kao novost u okvirima hrvatske znanosti o glazbi problematizira se koncept primijenjene etnomuzikologije i zagovara korištenje glazbe kako bi se unaprijedili odnosi među ljudima, dočim se znanja s područja etnomuzikologije već desetljećima uspješno primjenjuju npr. u radu s folklošnim ansamblima i u pripremanju raznovrsnih smotri folklor.

⁹ U svjetskim razmjerima najutjecajniji etnomuzikološki časopis.

kao moguć razlog za to (usp. Titon 1992:316). Znakovito je, smatra Titon, da postignuća primijenjene etnomuzikologije dosad nisu našla mjesto u povijesnim pregledima etnomuzikologije, premda se ostvarilo "nebrojeno mnogo uspješnih intervencija i djelotvornih javnih projekata koji su svijet učinili boljim" (ibid:320).

Da se primijenjena etnomuzikologija još uvijek nije dovoljno problematizirala i uvriježila čak niti u Sjedinjenim Američkim Državama, svjedoči i odlomak pisma američke etnomuzikologinje Bess Lomax Hawes,¹⁰ što mi ga je uputila potaknuta jednom mojom prezentacijom:¹¹ "Silnu snagu Vašem referatu dao je etički i moralni impuls, njegova pretpostavka da bi se znanstvenici morali koristiti svojim disciplinama za više dobro. U mojoj domovini, nažalost, to nije općeprihvaćeno (...). Iz naše perspektive, Vaš je projekt ("Azra", koji će biti predstavljen kasnije u ovome članku, op. S. P.) veoma eksperimentalan i neobičan" (Lomax Hawes 1995).

Vjerujući da je svaki etnomuzikolog barem nakratko zakoračio u područje primijenjene etnomuzikologije,¹² Daniel Sheehy ističe da ona mora predstavljati svjesnu aktivnost s jasno definiranim ciljem i strategijama. U dosadašnjim pokušajima na području primijenjene etnomuzikologije Sheehy je razlučio četiri temeljne strategije: (1) razviti nove situacijske "okvire" (kontekste, koji imaju drugačije značenje) za glazbenu izvedbu, (2) omogućiti povrat glazbenih obrazaca zajednicama koje su ih stvorile (a zatim izgubile), (3) osposobiti članove zajednice da postanu glazbeni aktivisti i (4) razviti strukturna rješenja za veće probleme (Sheehy 1992).

Kao što primijenjena antropologija kroz potrebu da bude metodološki sofisticiranija i da pronađe modele i metode prikladne da se obuhvati "makrodimenzija socio-kulturnog procesa", nastoji nadići tradicionalnu metodu promatranja uz sudjelovanje¹³ i oživotvoriti metodološku interdisciplinarnost (usp. Seymour-Smith 1986:14), tako i moderna etnomuzikologija, uključujući primijenjenu, pokazuje podudarna nastojanja. Mantle Hood ustvrđuje kako su se "zidovi među različitim znanstvenim disciplinama srušili" i kako je na nama da izaberemo način na koji ćemo svoj rad "učiniti boljim i svrsishodnijim" (u Pettan 1992:162), a Daniel Sheehy ističe da je suradnja nositelja primijenjene etnomuzikologije sa stručnjacima

¹⁰ Istaknute predstavnice znanstvenog aktivizma i autorice članka u spomenutom broju časopisa *Ethnomusicology*.

¹¹ Riječ je o referatu "Ethnomusicologist as a Power Holder: Creating a Basis for the Bosnians to Live Together Again", što sam ga predstavio na 33. svjetskom kongresu Međunarodnog savjeta za tradicijsku glazbu (ICTM) u Canberri, Australija, 1995. godine.

¹² Neposredno pomažući kazivaču ili zajednici što je proučava, ali i inače podučavanjem i pisanjem (Sheehy 1992:323).

¹³ Engl. participant observation.

za područja kao što su folklor, kazalište, mediji i politika neophodna (Sheehy 1992:335).

O mogućnostima i dosezima primjene etnomuzikologije postoje različita mišljenja, od ponešto razumljive skepse do rezultatima potvrđenih visokih očekivanja. Skeptična je, recimo, slovenska glazbena publicistica Mirjam Žgavec, koja kaže: "Dosad se u više navrata pokazalo da je ideologija u glazbi snažno oružje vlasti, jer vlast ima mnogo više sredstava za širenje svoje ideologije nego što ih imaju dobronamjerni antropolozi" (1995:34).¹⁴ Sjajnu potvrdu visokim očekivanjima pružaju pak rezultati trogodišnjeg projekta "The Resonant Community", što ga je na širem području Osla za norvešku koncertnu direkciju Rikskonsertene realizirao Kjell Skyllstad. Intenzivnom primjenom multikulturnih glazbenih sadržaja u osnovnim školama - sudionicama projekta, Skyllstad je postigao mjerljiv uspjeh u razvijanju suživota i tolerancije između djece Norvežana i djece doseljenika iz Afrike, Azije i Latinske Amerike (usp. Skyllstad 1993).

Temeljni problem kad je riječ o primijenjenoj znanosti uopće, pa tako i o primijenjenoj etnomuzikologiji, jest kako povezati razinu znanja i razumijevanja o subjektima proučavanja, koja se u pravilu ograničuje na razmjerno malen broj ljudi (znanstvenika, pripadnika akademske elite) i razinu subjekata proučavanja, koja obuhvaća znatno veći broj ljudi (koji u pravilu nisu dijelom akademske elite). Riješavanje toga problema upućuje na svojevrsan odklon od znanosti koja često djeluje kao da je sama sebi ciljem, u pravcu znanosti koja "ovdje i sada" može pomoći u rješavanju konkretnih problema. Pritom je opet potrebno istaknuti odmak od poredbene muzikologije, pa i od starije glazbene folkloristike, koje su bile zainteresirane za proučavanje glazbe kao strukture, do moderne etnomuzikologije koja glazbu proučava u širem kulturnom kontekstu, s posebnim obzirom na ljude koji je skladaju, izvode i slušaju.

Ratne prilike kao podsticaj

U vrijeme kada su nastajala nova usmjerenja unutar pojedinih znanstvenih disciplina bilo je kroz povijest slučajeva da je teorija prethodila praksi i obratno. U postojećim ratnim prilikama, uvjetovanima raspadom Jugoslavije, primijenjena etnomuzikologija zaživjela je prvo u praksi, na terenu, da bi kasnije, u ovome članku, dočekala pokušaj teorijskog promišljanja.

Moralni impuls bio je od prvorazrednog značenja pri promišljanju primijenjene etnomuzikologije. Naime, vjerojatno je svaki hrvatski

¹⁴ Ovdje valja upozoriti i na opasnost od zloupotrebe znanstvenih spoznaja u političke i druge svrhe (kao što su to činili Amerikanci u Čileu, Tajlandu i Vijetnamu, usp. Seymour-Smith 1986:14), posebno unutar totalitarnih režima (recimo u Portugalu pod Salazarom, usp. El-Shawan Castelo-Branco 1992).

znanstvenik koji piše o nekom od aspekata rata i stradanja nedužnih ljudi, k tome još u vlastitoj domovini, barem jednom došao na neugodnu pomisao da svoju znanstvenu karijeru gradi na nesreći ljudi.¹⁵ Model primijenjene znanosti mogao bi mu utoliko pomoći, što svoje znanje i razumijevanje problema neposredno stavlja u službu pomoći unesrećenima, ostvarujući time uravnotežen odnos primanja i davanja.

Rat u zapadnim dijelovima bivše Jugoslavije nadišao je poznatu definiciju Dwighta Eisenhowera po kojoj je rat "stanje kada se međusobno ubijaju ljudi koji se ne poznaju i to po naredbi ljudi koji se međusobno poznaju, ali se ne ubijaju" (usp. Makedonski 1979:179). Da se u ovome ratu međusobno ubijaju i ljudi koji se poznaju, opće je poznata činjenica potvrđena iskazima prognanih i izbjeglih, a zabilježili su je gotovo svi izvještaji međunarodnih organizacija za ljudska prava.¹⁶ Politička manipulacija kojom se etnički identitet pretpostavio svim drugim identitetima pojedinca uvjetovala je tzv. etničko čišćenje, u ime kojega su se protjerali ili ubijali rođaci, prvi susjedi i drugi stanovnici zajedničkih naselja. Izbalansiran odnos različitih identiteta (etničkog, regionalnog, generacijskog, poslovnog, spolnog i dr.) karakterističan za mirnodopske uvjete, sa "sviješću o kulturnoj različitosti i suživotu kao naročitoj kvaliteti života" (Bringa 1993:85)¹⁷ ustupio je mjesto nepovjerenju i mržnji u odnosu na pojedince drugačije etničke pripadnosti. Pred znanstvenika se postavlja teška zadaća - pripomoći ozdravljenju poremećenih odnosa među ljudima koji su, bilo neposredno bilo posredno, kroz dulje vremensko razdoblje bili izloženi tezama o nemogućnosti suživota s ljudima drugačijeg etničkog identiteta.

Pritom znanstvenik može intervenirati na dva načina: (1) posredno, tako da rezultate znanstvenog proučavanja podastre drugima, koji će na temelju tih rezultata donijeti odluku o djelovanju ili (2) neposredno, tako da na temelju rezultata znanstvenog proučavanja, odnosno znanja, razumijevanja i uvjerenja, i sam aktivno djeluje. Posljedice ratnih razaranja u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, te ratna prijetnja nad Kosovom naveli su me da u vlastitom radu upotrijebim oba oblika intervencije.

¹⁵ Bez obzira na raznovrsne motive bavljenja aspektima rata koji se međusobno ne isključuju, npr. radna terapija protiv stresa, želja da se pomogne, stručni interes, težnja za međunarodnom promocijom hrvatske znanosti i dr. (usp. Jambrešić Kirin i Povrzanović 1995).

¹⁶ Potresno kazivanje 63-godišnje žene iz Bosne i Hercegovine nije osamljeni primjer: "Znala sam neke od žena koje su bile u uniformama. Jedna od njih bila je snaha J. (...), a druga je bila učiteljica iz (...), ime joj je (...). Vidjela sam (i druge ljude koje poznajem) kako ubijaju ljude i pale kuće. Neki od četnika imali su crne čarape na glavi. Bili su naši komšije i mislili su da ih tako nećemo prepoznati, ali naravno, mi smo ih prepoznali - pa, živjeli smo s njima toliko..." (Beader i Tuzlak 1993:276).

¹⁷ Citat se u originalnom kontekstu odnosi na Bosnu i Hercegovinu.

Posredno sam intervenirao nizom kongresnih referata na raznovrsnim međunarodnim skupovima, samostalnim predavanjima, člancima i davanjem intervjua raznim medijima.¹⁸ U njima sam predstavio znanstvene spoznaje koje su sinteza vlastitih terenskih istraživanja i uvida u relevantnu literaturu. Podsticanjem da se primijene u praksi dosegao sam granice posrednog interveniranja, i nisam mogao imati temeljit uvid u realizaciju i praćenje njezina tijeka, te nisam mogao osobno utjecati na eventualne promjene.

Neposredna intervencija pokazuje se u postojećim prilikama djelotvornijom i korisnijom, jer omogućuje znanstveniku nadzor i vrednovanje primjene znanstvenih spoznaja, uz mogućnost da provede modifikacije ukoliko se za njima ukaže potreba. Organizacijski (i financijski) okvir projekta čini neposrednu intervenciju učinkovitijom. Modalitete neposredne intervencije predstaviti će u drugom dijelu ovoga članka studij primjera - projekt "Azra" i to kroz četiri faze: (1) Stjecanje uvida u problem i definiranje ciljeva projekta, (2) Prikupljanje i analizu gradiva, (3) Provođenje promjena i (4) Vrednovanje rezultata djelovanja.

B. Studij primjera: Projekt "Azra"

Uvid u problem i definiranje ciljeva

Projekt "Azra" osmišljen je početkom 1994. godine u Norveškoj, zemlji u kojoj je tada, prema službenim procjenama, boravilo oko 11.000 izbjeglica s područja Bosne i Hercegovine. Premda ova brojka u usporedbi s brojkama izbjeglica što ih je primila, recimo, Njemačka ili neke druge države ne djeluje impozantno, valja upozoriti da je prisutnost Bosanaca u Norveškoj pobudila znatnu pozornost¹⁹ i reakcije u rasponu od suosjećanja do netrpeljivosti (razgovori, 1994).

Prema riječima Tadeusza Mazowieckog, posebnog izvjestitelja Ujedinjenih naroda za ljudska prava na područjima bivše Jugoslavije, Bosanci su u svojoj domovini bili izloženi uznemirivanju, diskriminaciji, prebijanju, mučenju, skupnim pogubljenjima, protjerivanju, konfiskaciji imovine, otpuštanju s posla, zastrašivanju, uskraćivanju dobave hrane i drugih potreština za civilna naselja, a žrtve silovanja obuhvatile su desetke tisuća žena" (usp. Tscherne-Lempiäinen 1992:13). Dolaskom u Norvešku Bosanci su izbjegli neposrednoj životnoj opasnosti, ali ne i fizičkim, psihičkim i društvenim problemima. Istraživanje Melinde Meyer za potrebe

¹⁸ Inicijative o mogućnostima primjene znanosti u kontekstu rata na područjima bivše Jugoslavije objavljene su na hrvatskom, engleskom, finskom, norveškom, njemačkom, slovenskom i švedskom jeziku.

¹⁹ Izbjeglice iz Bosne i Hercegovine predstavljale su više od 70% ukupnog broja izbjeglica koje su se zatekle u Norveškoj. Među njima je bilo daleko najviše Bošnjaka.

Psihosocijalnog centra za izbjeglice u Oslu pokazalo je da "izbjeglice uslijed pasivnog načina života u izbjegličkim centrima lako postaju žrtvama post-traumatskog stresa, za koji su znakoviti simptomi nametljivost, povlačenje u sebe i preosjetljivost, te nesanica, bolovi u čitavome tijelu, glavobolja i depresija" (Meyer 1994:1). Psihički problemi proizlaze iz viška slobodnog vremena, koje izbjeglicima omogućuje da često obnavljaju bolna sjećanja i zdvajaju nad neizvjesnom budućnošću, dočim društveni problemi znatnim dijelom proizlaze iz nedovoljne komunikacije između izbjeglica i lokalnog stanovništva u državi koja ih je privremeno udomila.

Na temelju analize odgovora bosanskohercegovačkih izbjeglica koji su bili obuhvaćeni projektom "Azra"²⁰ proizlazi da ih (u različitoj mjeri, ovisno o generacijskoj pripadnosti, ranijem načinu života, uvjetima napuštanja domovine i drugim faktorima) opterećuju neke od slijedećih pomisli: žalost za ubijenim ljudima i uništenim materijalnim dobrima u Bosni i Hercegovini, krivnja zbog izbjivanja i strah od povratka zbog reakcija onih koji su ostali boriti se za domovinu, sram zbog ovisnosti o tuđoj pomoći i nezadovoljstvo zbog toga što ne postoje ili su nedovoljni susjedski kontakti s Norvežanima.

Na temelju neposrednog uvida u opisano stanje na terenu, koje je bilo nepovoljno i za Bosance i za Norvežane, definirali su se, kao prvi korak, ciljevi projekta: (1) učvrstiti i sadržajno osmisliti glazbeni i širi kulturni identitet izbjeglica iz Bosne i Hercegovine u Norveškoj i (2) uz pomoć glazbe omogućiti i pospješiti komunikaciju i kulturnu razmjenu između Bosanaca i Norvežana.

Svaki od ovih ciljeva zahtijeva pojašnjenje. Postoji li uopće jedan zajednički "glazbeni i širi kulturni identitet" ljudi koji su, doduše, politički gledano, svi izbjeglice iz države A u državi B, ali koji su ipak, živeći u različitim uvjetima u različitim dijelovima Bosne i Hercegovine, njevali različite glazbene i druge tradicije i razvili različite individualne i skupne identitete? Smatrao sam da bi, polazeći od izmijenjenih okolnosti, valjalo osmisliti objedinjujući "identitet", koji će Bosanci u Norveškoj moći i željeti prihvatiti bez obzira na njihov raniji život u različitim dijelovima Bosne i Hercegovine, u seoskoj ili gradskoj sredini, u planinskom ili nizinskom području, te bez obzira na etničku, vjersku i druge pripadnosti pojedinaca. Pritom je bilo potrebno povezati stavove ljudi o kojima je riječ i znanstvenu literaturu, posebice antropološku i etnomuzikološku, kako autora iz Bosne i Hercegovine, tako i autora iz drugih zemalja.

U današnje vrijeme u medijima je sveprisutan politički pogled na Bosnu i Hercegovinu kao na državu među koje je stanovništvom dominantno

²⁰ Anketna pitanja bila su raspoređena u pet skupina: promišljanje osobnog identiteta, stavovi prema (neposrednim i posrednim) sudionicima krize na području bivše Jugoslavije, predodžbe o budućnosti, poznavanje Bosne i Hercegovine i poznavanje Norveške.

razlikovanje između triju etno-religijskih entiteta.²¹ U antropološkim i etnomuzikološkim studijama istaknulo se pak razlikovanje između seoskog i gradskog stanovništva i to s obzirom na višestoljetni turski utjecaj koji je odredio bosanskohercegovačku gradsku kulturu, dok na seoskoj nije ostavio znatnijih tragova. Bosanska etnomuzikologinja Ankica Petrović ističe da "utjecaj (svjetovne, op. S. P.) muslimanske glazbe u Bosni i Hercegovini nije toliko u vezi s prisutnošću muslimanskog stanovništva koliko s područjima najjače prisutnosti turske administracije" (1988/89:132). Američki antropolog William Lockwood uočava da je "muslimansko seljaštvo predstavljalo (i većim dijelom nastavlja predstavljati) posebnu skupinu s posebnim interesima, koja je često bliža interesima kršćanskog seljaštva nego muslimanske elite" i da se "razlike između etničkih skupina na istom lokalitetu doimaju više kao blisko povezane varijante nego kao bistvene razlike" (1979:215, 219). Ne potirući posebnosti pojedinih bosanskih etničkih skupina,²² projekt "Azra" je ipak nastojao istaknuti ono što im je zajedničko - dakle, područje svjetovne kulture.

Kako bi se uspostavila kulturna razmjena između Bosanaca i Norvežana valjalo je profilirati sadržaje kojima bi se izbjeglice mogle predstaviti široj javnosti u zemlji privremenog boravka. Kao što je pokazao ranije spomenuti projekt "The Resonant Community", neposredno predstavljanje glazbenih i plesnih tradicija Afrike, Azije i Latinske Amerike povoljno je utjecalo na odnos Norvežana prema doseljenicima - nositeljima tih tradicija (usp. Skyllstad 1993). Argentinski glazbenik, jedan od nositelja tog projekta, izrazio je tijekom razgovora 1994. zadovoljstvo činjenicom da je Norvežanima uspio predstaviti Latinsku Ameriku drugačijom od medijskih stereotipa (hiperinflacija, vojne hunte, proizvodnja i trgovina narkoticima), kao područje na kojem ljudi posjeduju bogatu glazbenu i širu kulturnu baštinu (usmena komunikacija u Oslu 1994.). Sukladno tome, Bosanci bi predstavljanjem vlastita kulturnog naslijeđa mogli ostvariti aktivniji i kvalitetniji odnos s Norvežanima, kontakt koji bitno nadilazi odnos žrtve i onoga tko joj je pružio utočište.

Rad na projektu podrazumijeva osigurana novčana sredstva. Moje sudjelovanje u projektu "Azra" u Norveškoj od siječnja do ožujka i u rujnu 1994. omogućile su stipendije Norveškog istraživačkog savjeta i Sveučilišta u Oslu.

²¹ Termin "ethno-religious groups" za Bošnjake - muslimane, Srbe - pravoslavce i Hrvate - katolike u Bosni i Hercegovini upotrebljava norveška antropologinja Tone Bringa (1993).

²² Te posebnosti, koje se istraživaču katkad mogu učiniti neznatnima, imaju za pripadnike etničkih skupina na određenom lokalitetu veliko značenje (Lockwood 1979:219).

Prikupljanje i analiza gradiva

Projekt se realizirao na trima međusobno povezanim područjima etnomuzikološke djelatnosti: istraživačkom, edukacijskom i kroz glazbovanje. Terensko istraživanje kojemu je cilj upoznavati glazbeni i kulturni identitet bosanskohercegovačkih izbjeglica u Norveškoj, obuhvatilo je izbjeglice smještene u različitim međusobno udaljenim dijelovima Norveške (Arendal, Hemsedal, Oslo, Trondheim, Tromsø).²³ U radu s njima koristile su se metode intervju, ankete i promatranja. Studij pisanih izvora proveo se u knjižnici Upraviteljstva za useljavanje (UDI) i u knjižnicama Sveučilišta u Oslu.

Terensko prikupljanje gradiva potvrdilo je svrsishodnost angažiranja na projektu. Znatno broj kazivača izrazio je želju za povratkom u Bosnu i Hercegovinu i izrazio vjeru u opstojnost njezine višetničke podobe, dakako pod uvjetom da međunarodna zajednica kazni zločince. Međunarodnu zajednicu ocijenili su, međutim, veoma loše, kao npr. UN - - prazne rezolucije, EZ - lažna obećanja, NATO - bezubi lav, itd.

Edukacijski dio projekta realizirao se na dva načina: (1) redovitim tjednim predavanjima pri Institutu za glazbu i kazalište Sveučilišta u Oslu i (2) povremenim javnim predavanjima u izbjegličkim centrima i domovima kulture. Studentima su se u sklopu redovitih predavanja ponudila dva kolegija: Etnomuzikologija, u kojemu su se glazba i rat na dijelovima bivše Jugoslavije uklopili u već uhodani studijski program, i Glazba u egzilu, koji se eksperimentalno - kao izborni kolegij - ponudio studentima koje ova tema posebno zanima. Za razliku od redovitih predavanja na sveučilištu, javna predavanja bila su namijenjena i Bosancima i Norvežanima, te su se u više navrata, ovisno o sastavu općinstva, realizirala dvojezično.

Glazbovanje, koje se u etnomuzikologiji već dulje vrijeme prepoznalo kao način aktivnog pristupa predmetu znanstvenog interesa, u ovom je kontekstu imalo ključnu ulogu u uspostavljanju veza između Bosanaca i Norvežana, te je u znatnoj mjeri odredilo i samu bit projekta "Azra". O tome više u slijedećem poglavlju.

Djelatnosti unutar svakog od ovih triju područja povoljno su utjecale na preostala dva. Istraživanje je rezultiralo prikupljenim gradivom (audio i video snimke, te fotografije), koje se potom koristilo u edukacijske svrhe i za unapređivanje glazbovanja. Edukacijski program pružio je zainteresiranim pojedincima potrebna znanja za vlastito djelovanje na područjima istraživanja i glazbovanja. Kroz glazbovanje su se oblikovala zanimljiva i nadasve značajna pitanja o repertoaru i instrumentariju s obzirom na glazbeni i širi kulturni identitet izbjeglica, koja su utjecala i na istraživačku i na edukacijsku djelatnost.

²³ Tromsø na sjeveru i Arendal na jugu kao krajnje točke istraživanja međusobno su udaljeni gotovo 2.000 kilometara.

Provođenje promjena

"Temeljna razlika između uobičajenog znanstvenog promatranja i eksperimenta jest u tome, da pri eksperimentu istraživač utječe na nastanak i tijek različitih pojava i procesa, uzrokuje ih i planirano varira u skladu sa svrhom istraživanja", prenosi Janez Sagadin mišljenje njemačkog znanstvenika Meumanna s početka stoljeća i dodaje: "Aksijski manipulativni odnos istraživača prema istraživanim pojavama smatram nepogrešivom značajkom eksperimenta" (Sagadin 1977:160, 164).

Središnji dio projekta "Azra" nesumnjivo pripada području pokusa. Misao-vodilja bila je osnovati bosansko-norveški glazbeni sastav, koji bi imao zadaću ispuniti ranije predstavljene ciljeve projekta. Slijedi kratka kronologija sastava "Azra".²⁴

Među norveškim studentima - polaznicima kolegija Etnomuzikologija i Glazba u egzilu, koji su tijekom predavanja stekli uvid u glazbu i kulturu Bosne i Hercegovine, posebnim se zanimanjem istaknulo troje pojedinaca. Već prvi njihov susret sa članovima bosanskog ansambla koji je u to vrijeme često nastupao u dvorani Zemaljskog udruženja Bosne i Hercegovine u Oslu rezultirao je pokušajem zajedničkog glazbovanja. Slijedeći glazbeni susreti norveških studenata glazbe i bosanskih glazbenika postupno su doveli do osnivanja ansambla "Azra". Prvi nastup, uz izvedbu bosanskih i norveških skladbi, održao se početkom ožujka 1994. u dvorani Zemaljskog udruženja Bosne i Hercegovine u Oslu i bosansko općinstvo reagiralo je s ushitom. Tjedan dana kasnije ansambl je s istim programom nastupio pred profesorima i studentima na Sveučilištu, o čemu su izvijestili i mediji.

Krajem ožujka, "Azra" je po prvi puta nastupila u izbjegličkom centru, što će otad biti konstanta u njezinu djelovanju. Uspješan nastup u Norveškom kazalištu u Oslu u rujnu 1994., te brojni samostalni koncerti i dobrotvorni koncerti s drugim izvođačima, učinili su "Azru" prisutnom u medijima i njezine intencije dostupnima najširoj javnosti. "Azra" je imala zapažen nastup i na međunarodnom znanstvenom skupu što ga je u sklopu Tjedna Humaniora u ožujku 1995. organiziralo Sveučilište u Oslu.

Realizaciju "Azrinih" aktivnosti potpomogli su preporuka Sveučilišta u Oslu i, kasnije, novčana potpora Upraviteljstva za useljavanje.²⁵

²⁴ Naziv ansambla, a time i naziv cjelokupnog projekta, izabrala je norveška studentica glazbe Tori Snerte.

²⁵ Prvi sastanak s predstavnicima Upraviteljstva u ožujku 1994., uz sudjelovanje predstavnika Sveučilišta u Oslu i državne koncertne direkcije Rikskonsertene (pokrovitelja projekta "The Resonant Community") nije uvjerio nadležne u Upraviteljstvu da vrijedi uložiti sredstva u projekt kulturne razmjene "Azra". Promjenu ovog stava uvjetovali su kasniji uspjesi ansambla.

Intencije ansambla "Azra" jesu (1) svim državljanima Bosne i Hercegovine, bez obzira na ranije spomenuta razlikovanja, ponuditi glazbeni koncept s kojime se mogu identificirati i (2) pobuditi i održavati pozornost Norvežana prema Bosni i Hercegovini, njezinoj kulturi i političkoj sudbini, te položaju izbjeglica.

Kada se razmišljalo o bosanskome glazbenom konceptu valjalo je uzeti u obzir stanje prije rata i promjene do kojih je došlo uslijed rata. Kao ishodište se uzela činjenica da su u Bosni i Hercegovini glazbenici - - pripadnici različitih etničkih skupina, "sudjelovali u očuvanju, razvoju i promicanju" seoske svjetovne glazbe, kao i "sevdalinke i drugih gradskih glazbenih žanrova, smatrajući ih vrstom ekumenske gradske folklorne glazbe Bosne i Hercegovine ili, jednostavno rečeno, 'svojom vlastitom' glazbom" (prema Petrović 1993). S druge strane, valja upozoriti da su pojedini žanrovi i glazbala tijekom rata izgubili "ekumenski karakter" i u očima pripadnika pojedinih etničkih skupina postali svojevrsni etnički simboli, koji "ostaju manje-više statični glede na strukturne značajke, ali postaju dinamični glede na značenja, empatički simbolizirajući trenutnu društveno-političku situaciju" (Petrović 1994:5). Ukratko, junačke pjesme uz gusle aktualni su zvukovni simbol Srba, gange su simbol Hrvata, a sevdalinke su simbol Bošnjaka (ibid:3,4).²⁶

Repertoar i instrumentacija ansambla "Azra" reflektiraju gradsku glazbenu tradiciju Bosne i Hercegovine. Repertoar je sastavljen od znanih pjesama, koje su prije rata bile općeprihvaćene među pripadnicima sviju etničkih skupina u Bosni i Hercegovini. Instrumentacija je također etnički neutralna; pjevača prate svirači flaute, gitare, harmonike, klarineta i bas gitare.

Vrijedno je istaknuti da se eksperimentiralo i s izvedbama seoske glazbe Bosne i Hercegovine. Norveški članovi ansambla naučili su, recimo, uz pomoć snimaka, izvoditi gange. Pozivajući se na slab odaziv općinstva u izbjegličkim centrima na izvedbe ovog vokalnog žanra, odlučeno je da se ukloni s repertoara. Prednost gradskoj glazbi pružila se iz dvaju razloga: (1) gradska glazba bila je - za razliku od seoske - prihvatljiva za izbjeglice i iz

²⁶ O tome kako su se političke promjene reflektirale u glazbi kazuje Borislav Herak, kojemu su u Sarajevu sudili za zločine što ih je počinio kao vojnik tzv. Republike srpske: "Onda sam volio zabavnu muziku i narodnu, al' pravu narodnu muziku. Gusle nisam nikad volio (...) U Sarajevu slušao sam Radio 202 (...) strana muzika, zabavna, to volim dosta slušat'. (...) Gore gdje sam bio puštaju gusle, onda srpsku muziku ovu, Karađorđe i ono što pjevaju iz Srbije. I nema uopšte narodnjaka, onih finih, svira samo muzika koja uopšte meni ne liči. I ovako sjednem u auto, s kim se vozam navije gusle. I ono, ponaša se isto kao ja kad navijem zabavnu muziku pa uživam u tome" (iz televizijskog filma *MGM Sarajevo. Man God the Monster*, što su ga režirali P. Žalica, I. Arnautalić, M. Idrizović i A. Kenović; SaGA-Noe Productions, 1994.).

seoskih i iz gradskih sredina Bosne i Hercegovine;²⁷ i (2) gradska glazba imala je objektivno veće izgleda da Bosance predstavi Norvežanima kao njima slične pripadnike istog civilizacijskog kruga.

Činjenica da ansambl izvodi i norvešku glazbu ističe da je sudjelovanje u kulturnoj razmjeni korisno i svjedoči o zanimanju Bosanaca za kulturu zemlje koja ih je ugostila.

Vrednovanje rezultata

Nakon što se razdoblje mojeg prvog boravka u Norveškoj početkom 1994. iskoristilo za prve tri faze projekta, drugo razdoblje - šest mjeseci kasnije - već se moglo iskoristiti za prve procjene učinka provedenih promjena. Podaci prikupljeni intervjuiranjem i anketiranjem pokazali su da je projekt "Azra" udovoljio postavljenim ciljevima: (1) pridonio je učvršćenju glazbenog i šireg kulturnog identiteta izbjeglica iz Bosne i Hercegovine u Norveškoj i sadržajno ga osmislio i (2) omogućio je i pospješio komunikaciju i kulturnu razmjenu između Bosanaca i Norvežana u Norveškoj.

Na istraživačkom području ostvarilo se znatno proširenje i produbljenje znanja i razumijevanja glazbenog života u izvanrednim okolnostima, o čemu je prikupljena i odgovarajuća dokumentacija. U većini izbjegličkih zajednica glazbenog života uopće nije bilo,²⁸ tek ponegdje je glazba - bez ikakvih naznaka akulturacije i socijalizacije - - svjedočila o izoliranosti izbjeglica i to kako u području pojedinačnih, intimnih glazbenih izričaja, tako i u području javnih nastupa bosanskohercegovačkih ansambala koje su sačinjavali uglavnom profesionalni glazbenici.²⁹ Rezultati istraživanja stanja tijekom promjena i stanja nakon provedenih promjena potkrepljuju visoka očekivanja o dosezima primijenjene etnomuzikologije i podsjećaju na njezin potencijal u globalnim razmjerima, s obzirom na neriješene probleme preko sedamnaest milijuna izbjeglica.

Na edukacijskom području izbjeglištvo se predstavilo kao općeljudski problem. Činjenica da država A danas pruža utočište izbjeglicama iz države B ne znači da se uloge za neko vrijeme neće zamijeniti. Bilo je i jest potrebno razviti osjetljivost ljudi, u ovome slučaju Norvežana, prema "drugima", odnosno Bosancima i inim ne-Norvežanima, koje je nevolja navela da se

²⁷ Takvom estetskom stavu pridonijelo je, između ostalog, i političko favoriziranje industrije pred poljoprivredom, te time i grada pred selom u bivšoj Jugoslaviji. Tome valja dodati da bosanski članovi ansambla, podrijetlom iz bosanskih gradova, nisu željeli izvoditi njima stranu glazbu sela.

²⁸ Glazbu su smatrali nepriličnom situaciji što ih je zatekla.

²⁹ Samo jednom, u Trømseu 1994., bio sam svjedokom zajedničkog nastupa dvojice mostarskih glazbenika (svirača harmonike i gitare), mađarskog cimbalista i norveškog kontrabasista. Repertoar je obuhvatio popularne narodne melodije s područja bivše Jugoslavije i iz Mađarske.

zateknu u Norveškoj. Osnovna politička, zemljopisna i demografska znanja kojima su prije provođenja projekta u različitim omjerima raspolagali pojedinci - Bosanci i Norvežani - upućeni jedni na druge pokazala su se nedostatnima i upravo su kulturni sadržaji, a posebno glazba, pripomogli ostvarivanju uravnotežene komunikacije. Na temelju razgovora s Bosancima i Norvežanima ustvrdio sam da su predavanja u izbjegličkim centrima unaprijedila odnos izbjeglica s osobljem zaduženim za brigu o njima, a posredno i sa širom norveškom zajednicom lokalnog stanovništva.

Unutar ansambla ostvarili su se prisni prijateljski odnosi i svi članovi izrazili su zadovoljstvo iskustvom što im ga je podarilo zajedničko glazbovanje. U neposrednom doticaju Bosanci i Norvežani mnogo su naučili jedni od drugih o odnosnim glazbama i kulturama. Osim što su proširivanjem i produbljivanjem znanja osmislili dio svog vremena, svjesni su da su nastupima u izbjegličkim centrima ostvarili povoljan učinak na Bosance, a u javnosti podržali Bosnu i Hercegovinu i ostavili dobar dojam na Norvežane.

Glede utjecaja što ga "Azra" ostvaruje na bosanskohercegovačke izbjeglice u Norveškoj podudarne su izjave izvođača i općinstva. Pjevač "Azre" Sead Krnjić kaže: "Ovo je vrlo važno za naš narod iz Bosne i Hercegovine. Imam osjećaj kad sviramo za njih (...) da im otvaramo ponovno dušu i srce. Stvarno se vidi sjaj, velika radost, (...), pored sve one patnje koju su doživjeli mislim da im sevdah stvarno vraća život. I to je vrlo važno za nas da to održimo koliko god možemo duže. (...) Nadam se da ćemo ih održati u životu do krajnjeg povratka kući" (usmena komunikacija, 1995). Izbjegli Hamdija Pašić je kao predstavnik općinstva poslije "Azrinog" koncerta dao izjavu za Norvešku televiziju, koja je po sadržaju podudarna sa stavovima što su ih o "Azri" izrekli drugi pripadnici bosanskohercegovačke zajednice u Norveškoj: "Jako značajno mjesto u životu Bosanaca zauzima muzika. Sevdah je jedna od značajnih stavki u našem životu. Još kad ga sviraju pravi Bosanci i Norvežani, onda je to nešto prijateljsko, nešto posebno."

Projekt "Azra" i dalje traje kroz nastupe ansambla. Na temelju praktičnih iskustava i dalje se obavljaju manje prilagodbe koncepcije ansambla. Već dok sam pisao ovaj članak moglo se ustvrditi da je "Azra" zaživjela kao međunarodno priznati model, što ga je moguće primijeniti kako na druge zajednice u Norveškoj, tako i u drugim dijelovima svijeta.

Zaključak

Na primjeru projekta "Azra" predstavio se dio potencijala primijenjene etnomuzikologije. Razumljivo je da se primijenjena etnomuzikologija nužno ne vezuje s neželjenim stanjima poput onoga koje je Bosance navelo da utočište potraže kao izbjeglice u Norveškoj. U mirnodopskim uvjetima primijenjena etnomuzikologija može se korisno upotrijebiti u različite svrhe, uključujući i angažman u prevenciji rata. U Hrvatskoj danas može kroz

predavanja, radionice i istupe etnomuzikologa u medijima pomoći u liječenju posljedica rata.

Smisao primijenjene etnomuzikologije jest u prenošenju specijalističkih znanja iz razmjerno malenog i zatvorenog kruga akademske elite do onih kojima ta znanja mogu pomoći u svakodnevnom životu, kako pri donošenju političkih odluka tako i pri ostvarivanju suživota na terenu. Ratni događaji samo naglašavaju potrebu da se ta znanja iskoriste.

U skladu sa zacrtanim namjerama Hrvatske oko uključivanja u Europsku zajednicu i u druge međunarodne asocijacije primijenjena etnomuzikologija moći će iskustvima na području multikulturalnosti odgovoriti na nove zahtjeve koji će se postaviti pred školstvo i društvo u cjelini.

NAVEDENA LITERATURA

- Angrosino, Michael V. 1990. *The Essentials of Anthropology*. Piscataway, New Jersey: Research and Education Association.
- Beader, Milena i Edin Tuzlak. 1993. *Ratni zločini u Bosni i Hercegovini. Izvještaji Amnesty Internationala i Helsinki Watcha od početka rata u BiH do rujna 1993. g.* Zagreb: Antiratna kampanja - Hrvatska i Centar za mir, nenasilje i ljudska prava.
- Bohlman, Philip. 1988. "Traditional Music and Cultural Identity: Persistent Paradigm in the History of Ethnomusicology". *Yearbook for Traditional Music* 20/1:26–42.
- Bringa, Tone. 1993. "Nationality Categories, National Identification and Identity Formation in "Multinational" Bosnia". *The Anthropology of East Europe Review* 11/1–2:80–89.
- El-Shawan Castelo-Branco, Salwa. 1992. "Safeguarding Traditional Music in Contemporary Portugal". *U World Music - Musics of the World*. Max Peter Baumann, ur. Wilhelmshaven: Florian Noetzel, 177–190.
- Feld, Steven. 1974. "Linguistics and Ethnomusicology". *Ethnomusicology* 18/2:197–217.
- Hood, Mantle. 1990. "The Quantum Theory of Music". *Pre-publication of the VII European Seminar in Ethnomusicology*.
- Hood, Mantle. 1992. "Teorija kvantuma u glazbi (II)". *Arti musices* 23/2:165–171.
- Hopkins, Pandora. 1977. "The Homology of Music and Myth: Views of Levi- Strauss on Musical Structure". *Ethnomusicology* 21/2:247–261.
- Jambrešić Kirin, Renata i Maja Povrzanović. 1995. "Etnografija izbjeglištva". Rukopis posvećen znanstvenom skupu War, Exile, Everyday Life.

- Leydi, Roberto. 1995. *Druga godba. Etnomuzikolgija*. Ljubljana: ŠKUC, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Lockwood, William. 1979. "Living Legacy of the Ottoman Empire: The Serbo- - Croatian Speaking Moslems of Bosnia-Hercegovina". U *The Mutual Effects of the Islamic and Judeo-Christian Worlds. The East European Case*, ur. A. Ascher, 209–225.
- Lomax Hawes, Bess. 1995. Pismo od 20. ožujka 1995.
- Makedonski, K. 1979. "Muzika, kriminal i rat". *Anali Kliničke bolnice "Dr. M. Stojanović"* 18/2:178–181.
- Marošević, Grozdana. 1992. "Folklorna glazba - predmet etnomuzikologije. Konceptija etnomuzikologije u Hrvatskoj u proteklom desetljeću". *Arti musices* 23/2:115–128.
- Merriam, Alan P. 1964. *The Anthropology of Music*. Evanston: Northwestern University Press.
- Meyer, Melinda Ashley. 1994. "Stress Prevention in Refugee Reception Centres". Rukopis.
- Omerzel-Terlep, Mira. 1995. "Razglašeno in uglašeno v ljudski glasbi': Kvantna fizika - izziv sodobni etnologiji in etnomuzikologiji". U *Razvoj slovenske etnologije od Štreklja in Murka do sodobnih etnoloških prizadevanj*, ur. R. Muršič i M. Ramšak, 109–117.
- Petrović, Ankica. 1988/89. "Paradoxes of Muslim Music in Bosnia and Hercegovina". *Asian Music* 20/1:128–147.
- Petrović, Ankica. 1993. *Bosnia: Echoes from an Endangered World*. Bilješke uz CD (SF 40407), Smithsonian Folkways.
- Petrović, Ankica. 1994. "Music as Subject of Political Manipulation in the Lands of Former Yugoslavia". Referat predstavljen na kongresu Society for Ethnomusicology u mjestu Milwaukee.
- Pettan, Svanibor. 1992. "Teorija kvantuma - budućnost etnomuzikologije: vizija Mantlea Hooda". *Arti musices* 23/2:157–163.
- Powers, Harold. 1980. "Language Models and Musical Analysis". *Ethnomusicology* 24/1:1–60.
- Seeger, Anthony. 1979. "What Can We Learn When They Sing? Vocal Genres of the Suya Indians of Central Brazil". *Ethnomusicology* 23/3:373–394.
- Seymour-Smith, Charlotte. 1986. *Macmillan Dictionary of Anthropology*. London: Macmillan Press.
- Sheehy, Daniel. 1992. "A Few Notions about Philosophy and Strategy in Applied Ethnomusicology". *Ethnomusicology* 36/3:323–336.
- Skyllstad, Kjell. 1993. *The Resonant Community: Fostering Interracial Understanding through Music. Summary Report*. Oslo: University of Oslo.
- Titon, Jeff Todd. 1992. "Music, the Public Interest, and the Practice of Ethnomusicology". *Ethnomusicology* 36/3:315–322.

Tscherne-Lempiäinen, Paula. 1993. *Annual Report of Activities 1992*. Vienna: International Helsinki Federation for Human Rights.

Žgavec, Mirjam. 1995. "V čem je popevka slabša od ljudske pesmi?". *Razgledi* 6 (1037):34–35.